

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

БАЛИКІН Іван Ігорович

УДК 94(477.6):323.15«1943/1985»

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
В ДОНБАСІ (1943-1985 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, Інститут філософської
освіти і науки, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Николаєць Юрій Олексійович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень імені І. Ф. Кураса, старший
науковий співробітник відділу національних
меншин;

кандидат історичних наук
Бажан Олег Григорович,
Національна академія наук України, Інститут
історії України, старший науковий
співробітник відділу регіональних проблем
історії України.

Захист відбудеться «27» лютого 2015 року о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» січня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження.

Становлення суверенної української держави пов'язано з великою кількістю проблем у різних сферах суспільного життя. Особливої гостроти набуло національне питання, яке тривалий час на офіційному рівні радянською владою визнавалося вирішеним. Проте, на відміну від декларованої політики, в регіонах складалася інша ситуація. У 1980-х рр., коли під впливом перебудови посилювалися сепаратистські тенденції, так званий «радянський народ» почав розділятися. За останні 23 роки незалежності не було сформовано чіткого вектору розвитку та втілення національної політики в Україні і зокрема у найбільш полі етнічному та полікультурному регіоні – Донбасі. Більше того, міжнаціональні, культурні, зокрема мовні питання стали спекулятивно використовуватися політичною елітою України в боротьбі за владу як на центральному так і на регіональному рівнях. Доповнення такого стану речей зовнішнім чинником агресії і стали основними причинами кривавих подій у Донбасі в умовах сьогодення.

Оскільки національна політика держави торкається різних сфер життя, свій науковий доробок у заданій площині здійснили фахівці з історії, політології, етнології, соціології, економіки тощо. Багатьма авторами порушуються зокрема історичні аспекти національної політики радянської влади на землях регіону. Поява робіт, в яких зроблено спробу узагальнити історичний досвід реалізації національної політики радянської влади, засвідчує усвідомлення вченими вагомості окресленої наукової проблеми. Водночас наявні історичні дослідження торкаються лише окремих аспектів порушеної наукової проблеми, з іншого боку його комплексне вивчення фактично відсутнє, що й обумовлює актуальність обраного нами напряму наукової роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії інституту філософської освіти і науки «Державне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні: ХХ-ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2014 р.)

Мета дослідження полягає у виявленні специфіки розвитку національної політики радянської влади, її втілення в Донбасі протягом 1943-1985-х рр. та цілісній об'єктивній реконструкції тодішніх подій у царині національної політики.

Для досягнення поставленої мети були поставлені та вирішені **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та розглянути і систематизувати джерельну базу дослідження національної політики органів радянської влади у післявоєнний період;
- охарактеризувати теоретико-методологічну базу дослідження;
- дати характеристику специфіці законодавчої практики щодо національної політики в 1943-1985 рр.;
- визначити етапи та охарактеризувати еволюцію вирішення національної політики радянської влади в досліджуваний період;

– проаналізувати особливості впровадження національної політики на теренах Донбасу;

– дослідити основні результати і наслідки національної політики в Донбасі для економічного, соціального, політичного життя в регіоні;

– виробити практичні рекомендації щодо змісту і форм діяльності органів центральної та місцевої влади в міжнаціональній політиці.

Об’єктом дослідження виступає становлення та еволюція радянської національної політики та особливості її реалізації в Україні.

Предметом дослідження є національна політика органів радянської влади та етнічні процеси у 1943-1985 рр. в Донбасі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1943-1985-х рр. Нижня хронологічна межа обумовлена визволенням території Донбасу радянськими військами від німецьких окупантів. Верхня межа визначається 1985 р. – закінченням епохи застою та початком «перебудови».

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративними межами Донбаського регіону. Зокрема територіями Донецької (до 1961 р. – Сталінська) та Луганської обл. (до 1958 р. та у 1970-1990 рр. – Ворошиловградська).

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять принципи об’єктивності, історизму, науковості, всебічності вивчення історії, системності, багатосторонності та діалектичного розвитку, конкретності, багатоаспектності й опори на історичні джерела, що у сукупності дозволяють з достатньою повнотою розкрити як загальні, так і специфічні риси національної політики органів радянської влади в Донбасі у 1943-1985 рр. Для їх реалізації були використані методи: аналізу (розподілі радянської національної політики на складові), синтезу (реконструкція на основі отриманих даних обставин формування та впровадження національної політики радянської влади у Донбасі), індукції, дедукції, аналітико-синтетичний та моделювання (аналіз синхронних історичних процесів в більш широкому сенсі, основа для застосування актуальних спеціально-історичних методів), абстрагування (визначення із загальної маси загальнорадянських процесів та ініціатив тих, що впливали на ситуацію в Донбасі), проблемно-історичний (дослідження основних тенденцій та принципів національної політики СРСР та її практичних проявів у Донбасі), історико-системний (розподіл предмету дослідження на два рівні: Донбас – цілісна система, яка складається з окремих адміністративних суб’єктів та комплексу різного роду зв’язків та відносин між ними та Донбас – підсистема в загальнорадянських процесах розвитку), історико-типологічний (виявлення основних етапів у реалізації національної політики радянської влади в Донбасі у 1943-1985 рр.), синхронний (опрацювання паралельних процесів здійснення національної політики в рамках післявоєнної відбудови Донбасу та загальнорадянських тенденцій боротьби з космополітизмом), історико-порівняльний (порівняння радянської етнонаціональної політики в Донбасі з її проявами в інших регіонах СРСР), ретроспективного аналізу (визначення фактичної нерівності у правах окремих національних меншин в СРСР, інтересів цих національних груп, напрямів їхньої діяльності та самоорганізації в рамках радянського законодавства), діахронічного аналізу та історичної періодизації (розділ історичного процесу у його хронологічних рамках на кілька етапів, беручи в якості критеріїв розподілу основні віхи формування радянської національної політики).

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в самій постановці проблеми та у комплексному дослідженні процесу реалізації національної політики радянської влади. Вона конкретизується тим, що

Уперше:

– у вітчизняній та зарубіжній історіографії була здійснена спроба комплексного, всебічного дослідження національної політики радянської влади у 1943-1985 рр. в Донбасі;

– з'ясований стан наукової розробки проблеми;

– у науковий обіг введена значна кількість невикористаних до цього джерел, а саме документів, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Донецької області, Державного архіву Луганської області, що сприяє більш розширеному вивченню теми;

– на прикладі Донбасу співставлено ідеологічні установки і повсякденні реалії міжнаціональних відносин, що існували на той час;

– виокремлено особливості у впровадженні національної політики на теренах Донбасу;

– з'ясоване ставлення людей, які проживали протягом 1943-1985 рр. на Донбасі, до національної політики в Радянському Союзі.

Дістали подальшого вивчення:

– дослідження основних результатів національної політики радянської влади;

– з'ясування економічних, соціальних, політичних причин та особливостей прийняття тих чи інших рішень у сфері національної політики.

Уточнено:

– динаміку національного складу Донбасу на основі Всесоюзних переписів населення 1959 р., 1970 р. та 1979 р.;

– сутність й спрямованість національної політики радянської влади;

– спроба дати неупереджену оцінку владним заходам у національній сфері суспільства у період з 1943 р. до 1985 р.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що концептуальні ідеї, фактичний матеріал дисертаційної роботи може бути використаний при підготовці узагальнюючих праць з історії України, в курсі історії вітчизняної культури, при розробці спецкурсів з історії України, у підручниках та методичних посібниках з історії українського державотворення. Також матеріали даного дослідження можуть стати у нагоді при розробці сучасної концепції державної національної політики. Вважаємо, що матеріали дисертації можуть бути використані у навчальній, суспільно-виховній, міжрегіональній діяльності.

Апробація результатів дослідження.

Основні положення, висновки й практичні рекомендації дисертації обговорювались на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова та у вигляді доповідей і публікацій на різних науково-практичних конференціях. Автор доповів результати досліджень на 9 конференціях різних рівнів: X Міжнародна науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний

аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2013); X Міжнародна науково-практична конференція «Ключові проблеми сучасної науки – 2014» (Софія, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності», присвячена 70-й річниці пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу, етнічних груп вірмен, болгар, греків, німців з Криму (Сімферополь, 2014); Міжнародний круглий стіл «Депортації, примусові переселення та вимушені переміщення: в житті народів, у долі людей» (Київ, 2014), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська державність: історія і сучасність» (Маріуполь, 2012); VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Перший крок у науку» (Луганськ, 2013); Всеукраїнська наукова конференція «Київський університет: минуле і сьогодення» (Київ, 2014), Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідницької роботи за період 2009-2010 рр. (Донецьк, 2010); Науково-практична конференція молодих учених ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» «Актуальні проблеми сучасної наукової думки» (Київ, 2014).

Публікації. Основний зміст, теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи викладений у 10 статтях, надрукованих у провідних фахових виданнях України, та однієї зарубіжної публікації.

Обсяг та структура дисертації зумовлена метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Повний текст дисертації становить 318 сторінок, з них основного тексту – 187 сторінок, список використаних джерел та літератури – 70 сторінок (616 позицій), додатки – 63 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, його зв'язок з науковими та освітніми державними програмами, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет роботи, окреслено хронологічні та територіальні межі дослідження, подано теоретико-методологічну основу дисертації, доведено наукову новизну та практичне значення отриманих висновків, подано інформацію про апробацію результатів здійсненої наукової роботи.

Перший розділ «Історіографія проблеми, характеристика джерел та методологія» складається з трьох підрозділів і присвячений аналізу ступеня наукової розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, характеристиці використаних у дослідженні джерел і літератури та обґрунтуванню теоретично-методологічних засад наукової роботи, використаних в процесі вибору теми дисертації, збору матеріалу для неї та написання її тексту.

В історіографічному огляді проаналізовано стан вивчення національної політики радянської влади на території Донбасу у вітчизняній та закордонній науковій школах.

Автором опрацьовані опубліковані наукові дослідження, які тією чи іншою мірою торкаються досліджуваної проблеми. Дисертації безпосередньо по даній темі відсутні. Аналізуючи розробки та здобутки попередників, ми вважаємо за доцільне класифікувати історіографію досліджуваного питання за проблемно-хронологічним принципом на три групи.

До *першої групи* робіт відносяться наукові дослідження, присвячені аналізу загальних принципів та фундаментальних закономірностей розвитку СРСР у зазначений

хронологічний період. Розглядаючи внесок зарубіжних авторів у формування історіографії зазначеної проблеми, необхідно відмітити роботи Дж. Хоскінга¹. Серед представників емігрантських наукових кіл виділяються наукові надбання І. І. Бакала та І. В. Майстренка². Із представників радянської школи дослідженням цих питань займалися І. І. Грошев, В. Ю. Маланчук, В. Ф. Панібудьласка, М. І. Куличенко³. Сучасна українська наукова школа представлена роботами І. І. Дробота, О. В. Ляха та О. І. Тєвікової⁴.

Другу групу досліджень складають наукові розвідки, в яких розглядається національний аспект життя радянської України в другій половині ХХ ст., питання етнографічного складу населення та демографічних перетворень на республіканському рівні. Перш за все в даному випадку заслуговують на увагу праці, в яких у загальному порядку розглядається або весь період радянської історії України, або його окремі етапи – а саме роботи В. К. Барана, Ю. З. Данилюка, О. Г. Бажана, А. М. Русначенка, Г. М. Кондратюка⁵. Конкретна проблематика національної політики радянської влади по відношенню до населення УРСР отримала багато уваги з боку істориків. Серед представників вітчизняної наукової школи найбільший внесок в дослідження національного виміру радянської політики в Україні зробили В. І. Наулко,

¹ Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991 / Дж. Хоскінг. – М. : [б. и.], 1995. – 512 с.

² Бакало Іван. Національна політика Леніна / І. Бакало. – Мюнхен : Сучасність, 1974. – 211 с.; Майстренко І. Национальная политика КПСС в её историческом развитии / И. Майстренко. – Muenchen : [б. и.], 1978. – 224 с.

³ Грошев І. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / И. Грошев. – М.: Мысль, 1967. – 420 с.; Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР / Маланчук В. Е. – М. : [б. и.], 1972. – 294 с. 11.; Панібудьласка В. Ф. Ленінська національна політика у дії / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1987. – 87 с.; Панібудьласка В. Ф. Сила великої дружби / В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б. в.], 1982. – 128 с.; Куличенко М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. Куличенко. – М. : Мысль, 1972. – 564 с.

⁴ Дробот, Іван Іванович. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920-30-ті рр.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дробот Іван Іванович ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 473 арк.; На шляху до об'єднання та утвердження української державності / І. І. Дробот [та ін.]. – К. : [б. в.], 2002. – 264 с.; Лях О. В. Принципи інтернаціонального виховання (60-80-ті роки ХХ ст.) / О. В. Лях // Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перший крок у науку». Т. 2. – Луганськ : Глобус-Прінт, 2012. – С. 104-108.; Тєвікова О. І. Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи / О. І. Тєвікова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2008. – Вип. 13. – С. 84-89.

⁵ Баран В. К. Україна : новітня історія (1945-1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : [б. в.], 2003. – 670 с.; Бажан О. Г., Данилюк, Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.; Бажан, О. Г.. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х - 1960-х рр. / О. Г. Бажан // Український історичний журнал : науковий журнал / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політич. і етнонаціон. досліджень. – Київ, 2008. – № 5. – С. 147-159; Бажан, Олег. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єрейської національності в УРСР (1960-ті - 1980-ті рр.) / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науковий і документальний журнал / Головна редакційна колегія науково-док. серії книг «Реабілітовані історією». – Київ, 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 112-120; Бажан, О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970-1980-х роках / О. Бажан // Краєзнавство : науковий журнал / Всеукраїнська спілка краєзнавців, Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2008. – № 1/4. – С. 45-55; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні : середина 1950-х- початок 1990-х років : іст. література / А. М. Русначенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т українознавства. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Кондратюк, Григорій Миколайович. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20-30 роках ХХ століття : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кондратюк Григорій Миколайович ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 222 арк.

О. В. Антонюк, О. О. Рафальський, В. М. Даниленко, М. А. Журба⁶. Важливий пласт наукових робіт, які торкаються питання здійснення радянської національної політики в Україні та розглядають етнопонаціональний склад населення УРСР, становлять дослідження, присвячені аналізу становища окремих національних груп у зазначений період (М. М. Шитюк, В. Б. Євтух, Н. О. Терентьева, О. Я. Найман, О. В. Беліков, О. Я. Калакура)⁷.

До *третьої групи* робіт відносяться дослідження, які розглядають ситуацію з національними меншинами та впровадженням радянської національної політики виключно на території Донбасу – специфічного регіону, відомого своєю етнопонаціональною фрагментарністю. Серед них необхідно відзначити наукові досягнення Ю. О. Ніколаєць, В. М. Нікольського, О. М. Бута та Г. Д. Попова, Т. В. Болбат, М. О. Алфьорова, Г. М. Панчук⁸.

У *джерелознавчому блоці* дисертації визначено і проаналізовано основні масиви джерел дослідження за їх основними різновидами. Всебічне вивчення процесів

⁶ Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк / В. Наулко. – К. : Наукова думка, 1975. – 276 с.; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР : статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 136 с.; Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави : історичні та теоретико-методологічні засади. / О. В. Антонюк. – К. : [б. в.], 1999. – 942 с.; Рафальський О. О. Національні меншини України в ХХ столітті : історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. : 07.00.06 / Рафальський Олег Олексійович. – К., 2001. – 45 с.; Даниленко, В. М. Українці і росіяни в процесі формування «соціалістичної нації» (друга половина ХХ ст.) / В. М. Даниленко // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / гол. редкол.: Б. Є. Патон ; НАН України, Ін-т політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ : Парламентське вид-во, 2009. – С. 314-329; Журба М. А. Радянські громадські організації національних меншин УРСР в умовах непу // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 137-143.

⁷ Німці Півдня України : історія і сучасність : монографія / М. М. Шитюк [та ін.]. – Миколаїв : [б. в.], 2009. – 424 с.; Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко ; Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Ін-ту соціології НАН України. – К. : Інтел, 1994. – 182 с.; Терентьева Н. О. Греки в Україні : історія та сучасність : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Н. О. Терентьева, К. В. Балабанов. – К. : Маріупол. держ. гуманіст. ун-т, 2008. – Ч. 1. – [Б. м. : б. в.], 2008. – 350 с.; Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман ; Акад. історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова. – К. : [б. в.], 2003. – 496 с.; Беліков О. В. Циганське населення України (ХVI – ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Беліков Олександр Володимирович. – Донецьк, 2003. – 20 с.; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : монографія / О. Я. Калакура ; НАН України, Ін-т політ. і етнопонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

⁸ Ніколаєць Ю. О. Міжетнічна взаємодія в Донбасі у другій половині ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Ін-ту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 5. – С. 4-26; Ніколаєць Ю. О. Демографічні процеси на Донбасі у другій половині 40-х – у першій половині 80-х років ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Наукові записки Ін-ту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Спецвипуск. – С. 265-287.; Ніколаєць Ю. О. Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст. / Ю. О. Ніколаєць // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 10. – Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2012. – С. 388-390; Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі / В. М. Нікольський ; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К. : [б. в.], 2001. – 178 с.; Бут О. М., Попов Г. Д. Особливості етнічного складу населення і проблеми розвитку національних меншин Донецького краю / О. М. Бут, Г. Д. Попов // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство та культура» (Наукові доповіді та повідомлення). – Київ-Харків : Рідний край, 1997. – Ч. 2. – С. 36-38.; Болбат Т. В. Национальный вопрос в деятельности общественных объединений Донбасса : (вторая половина 80-х – начало 90-х годов) : дис. ... канд. ист. наук. : 07.00.01 / Болбат Татьяна Васильевна. – Донецк, 1993. – 317 л.; Алфьоров М. А. Миграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр. : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Алфьоров Микола Анатолійович. – Донецьк, 2007. – 248 с.; Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959- 1989 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Панчук Галина Миколаївна. – Донецьк, 2000. – 185 с.

здійснення радянської національної політики на території Донбасу протягом 1943-1985 рр. вимагає опрацювання та детального аналізу широкої джерельної бази. Її основу становлять як опубліковані документи, так і матеріали, що вперше вводяться дослідником до наукового обігу.

Групу **архівних джерел** склали матеріали, розміщені у відповідних національних та регіональних установах України, а саме двох центральних та двох обласних – документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (3 фонди), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (3 фонди), Державного архіву Донецької області (4 фонди), Державного архіву Луганської області (6 фондів).

Одним із найважливіших джерел отримання даних партійного походження залишаються документи ЦДАГО України у фондах: 1 (матеріали Центрального комітету Комуністичної партії України за 1917-1991 рр.), 7 (матеріали Центрального комітету ЛКСМ України «Молодь за демократичний соціалізм» за 1919-1991 рр.), 39 (матеріали Інституту політичних досліджень ЦК КПУ за 1895-1991 рр.). Окрема документація міститься в архівних установах регіонального рівня. Так, фонд Р-2794 Держархіву Донецької області складається з матеріалів виконкому Донецької облради народних депутатів, серед яких знаходяться такі офіційні документи, як Укази Президії Верховної Ради УРСР «Про укрупнення сільських рад у Сталінській області та «Про створення Старобешевського району у складі Донецької області», Постанова Ради міністрів УРСР №1342 «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом». Іншим місцем зберігання необхідної інформації є фонд Р-2852, в якому знаходяться документи відділу народної освіти виконкому Донецької обласної ради народних депутатів. Аналогічна інформація міститься у фондах Держархіву Луганської області.

Регіональний вимір державної статистики також представлений матеріалами архівів Донецької та Луганської областей. Наприклад, фонд 326 Держархіву Донецької області містить матеріали Донецького обкому КПУ, в тому числі, інформацію про склад партійних організацій в окремі проміжки часу. Фонд П-179 Держархіву Луганської області містить подібну інформацію щодо Ворошиловградського облкому українських комуністів, в тому числі, партійні структури районного характеру. Наявна інформація дозволяє комплексно дослідити залучення національних меншин до комуністичних установ на території Донбасу.

Групу **опублікованих джерел** склали: 1) документи офіційного походження (39 найменувань); 2) статистичні матеріали (9 найменувань); 3) періодичні видання (19 найменувань); 4) матеріали особистого походження.

Документи офіційного походження доцільно розділити на кілька підгруп. До першої підгрупи відносяться документи центральних органів радянської влади – законодавча база СРСР, постанови Ради Міністрів Радянського Союзу, стенографічні звіти щодо проведених в зазначений період з'їздів КПРС, резолюції, рішення конференцій та пленумів ЦК КПРС, міжнародні угоди. Другу підгрупу офіційних джерел складають документи республікансько-регіонального рівня (резолюції та рішення Компартії України та її ЦК).

Статистичні матеріали надають найбільш цінну для нас довідкову інформацію щодо розподілу населення Донбасу за національністю в окремі проміжки часу, демографічних показників щодо трансформації кількості жителів тощо. Вивчаючи

матеріали всесоюзних досліджень за 1939, 1959, 1970 та 1979 рр., ми побудували картину демографічних перетворень на території Донбасу в другій половині ХХ ст. Також у роботі використовувалися статистичні джерела, які розглядають економічно-господарську складову розвитку Радянського Союзу. Наведені дані допомагають виявити фактори економічного характеру, які вплинули на планування національної політики держави.

Серед матеріалів періодичних видань варто виділити центральний друкований орган КПРС – щоденну газету «Правда», теоретичний і політичний журнал ЦК ВКП(б) «Большевик», газету Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) «Культура и Жизнь», журнал «Известия ЦК КПСС», літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис Львівської організації СРПУ «Жовтень», а також регіональні видання Донбасу: газети «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Комсомолец Донбасса», «Луганская (Ворошиловградская) правда», «Прапор перемоги», «Молодогвардеец».

До джерел особистого походження відносяться спогади очевидців про історичні події, промови та публічні політичні проекти окремих радянських партійних діячів. Найбільш цікавим є аналіз спогадів представників національних меншин про окремі знакові події, що мали вирішальний вплив на життя тієї чи іншої діаспори в радянський період. При дослідженні були використані матеріали усної історії – анкетування, проведеного дослідником з людьми, що проживали на території Донбасу в зазначений період.

Таким чином, джерельна база даної роботи представлена широким колом архівних матеріалів та опублікованих джерел. Вона є достовірною, репрезентативною та широкою. Це створює сприятливі умови для об'єктивного вивчення зазначеного предмету дослідження у повному обсязі. розкриття різних аспектів дослідженої тематики, створення на їх основі самостійних оригінальних науково обґрунтованих висновків.

У *методологічному блоці* розділу зазначено, що досягнення мети дослідження та реалізація його завдань передбачають застосування комплексу принципів та наукових методів. Ми використовували наступні теоретичні підходи: формаційний, цивілізаційний, соціокультурний, антропологічний, екзистенціональний, аксіологічний/ціннісний.

При написанні дисертації ми керувалися методологічними підходами функціоналізму та еволюціонізму. Методологічними засадами, які лежать в основі цієї наукової роботи, є принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності, конкретності, багатоаспектності та науковості. Вони передбачають безпристрасний у політичному, економічному та соціальному відношенні аналіз отриманих даних, які всебічно розглядаються в якості конкретних історичних обставин.

Задля вирішення поставлених завдань при здійсненні наукової роботи нами були використані як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи дослідження. Із загальнонаукових методів ми застосовували метод аналізу, синтезу, індукції, дедукції, моделювання. У комплексі вони дозволяють аналізувати синхронні історичні процеси в більш широкому сенсі та розглядають рух історичних об'єктів у просторі. Головними інструментами роботи над дисертацією були спеціальні методи історичних досліджень. Їх використання базується на основі, закладеній загальнонауковою методологією. Серед

таких специфічних методів слід згадати наступні: проблемно-історичний, історико-системний, історико-генетичний, історико-типологічний, синхронний. Усі ці методи дозволили нам у повному обсязі вирішити поставлені завдання, оперую

Отже, зробивши історіографічний огляд із зазначеної теми дослідження, проаналізувавши джерельну базу роботи та визначивши її методологічні засади, ми отримали можливість правдиво та неупереджено відтворити еволюцію радянської державної національної політики в Донбасі.

У другому розділі «Рішення державних і партійних органів у галузі міжнародних відносин» послідовно проаналізовано еволюцію сутності радянської національної політики протягом 1943-1985 рр. Розділ поділяється на три підрозділи, кожен з яких детально характеризує окремі періоди радянської історії.

У радянській ідеологічній системі впродовж всього існування СРСР пролетарський інтернаціоналізм протиставлявся «буржуазному націоналізму» та «буржуазному космополітизму». Принцип інтернаціоналізму декларувався як один із основних в Радянському Союзі протягом усього існування країни.

У цьому контексті післявоєнний період був суперечливим. З одного боку республіканській владі було дано більшу свободу. З іншого – жорстка політика щодо українців, білорусів, євреїв, чехів, словаків досі є негативною історичною спадщиною. Сталінський режим в цей період взяв курс на масове заселення національних республік представниками некорінних національностей, переважно російсько-українським населенням. Проводився цей курс колонізації під гаслом «постійного обміну кадрами між націями». Стратегічна мета міграції, спланованої радянським керівництвом – денаціоналізація націй, в кінці якої корінне населення республік складе національну меншість у власних республіках. Російська мова повинна була би замінити у всіх сферах життя місцеві мови.

Одразу з оголошенням після визволення України від нацистів почалися активні дії партії з впровадження «правильної» національної політики в усіх сферах життєдіяльності громадян. Така позиція супроводжувалась активною кампанією проти «невірною» висвітлення в наукових та періодичних виданнях проблематики міжнародних відносин в СРСР та національних досягнень й надбань окремих народів Союзу.

Найбільш яскравим проявом сталінської національної політики у післявоєнні роки став завуальований антисемітизм. Він проявлявся у внутрішніх документах ВКП(б), але при цьому маскувався вказівками на «буржуазність космополітів», що не дозволяло безпосередньо висувати звинувачення у націоналізмі. У результаті, антисемітизм і «боротьба з низькопоклонством» об'єдналися в потужній кампанії по «боротьбі з космополітизмом». Таким чином, вона виглядала як складова частина пропаганди проти націоналізму, який став основним напрямком ідеологічної обробки всередині країни. Але ці два терміна на практиці ідентифікувалися.

Лише після смерті Й. В. Сталіна залізні лещата тоталітарної диктатури послабилися. Втім, процес десталінізації суспільного життя в УРСР, а особливо в Донбасі, розгортався значно пізніше, ніж у центрі. Парадокс ситуації полягав у тому, що процес «викриття культу» відбувався, в цілому, за канонами системи, яку будував сам Й. В. Сталін. Розпочалась «десталінізація по вертикалі».

Однак, зміни не несли глибинного характеру. Основними тенденціями залишалися посилення концентрації влади в Москві, зміцнення централізму, а з 1959 р. – асиміляція і русифікація всіх народів СРСР зокрема українського. За дорученням М. С. Хрущова ідеологічний апарат партії під керівництвом М. А. Суслова розробив цілу комплексну програму денационалізації «неросійських» націй СРСР, щоб підготувати їх злиття з російськими націями. Стрижень програми – перетворити російську мову у рідну мову всіх «неросійських» народів – розглядали як попередню умову створення єдиної комуністичної нації, «радянського народу». Його офіційне створення було оголошено на XXII з'їзді КПРС 17-31 жовтня 1961 р.

Методи і канали русифікації були різноманітні. Головні з них: шкільні реформи 1958 р., згідно з якими вивчення мови та навчання на національній мові в національних школах вважалися справою добровільною; у словниковий фонд національних мов навмисно щедро вносилися російські слова і російська термінологія, незважаючи на наявність у цих мовах відповідних еквівалентів; ведення офіційної державної, партійної, комсомольської та профспілкової документації та видавництва друкованої продукції російською мовою; масова міграція слов'янського, переважно російського, населення в неросійські республіки.

Закономірно, що подібна політика і практика поступово приносила свої результати. Українська мова вже на межі 1950-60-х рр. стала долею сільських шкіл, і зникла у промислових центрах та містах. Повному зросійщенню українського населення підпорядковувався і зміст навчання. Були відсутні в більшості випадків підручники літератури, написані саме українською мовою, дослідження з української історії та культури. Процес русифікації, як свідчать документальні матеріали, охопив усі без винятку сторони духовного життя українського народу, став на шляху подальшого розвитку науки, освіти, літератури та мистецтва.

Ресталінізація другої пол. 1960-х рр. – першої пол. 1980-х рр. проявилася в поверненні до сталінських методів управління народним господарством і диктату в суспільно-політичному житті. Знову посилилася боротьба з «націоналістичними настроями». Ініціювалися і підштовхувалися процеси, спрямовані на ліквідацію національних традицій, послаблення позицій української мови, приниження ролі національної культури. Керівництво Л. І. Брежнєва відійшло від політики окільної русифікації через проміжний етап «зональних мов» і «зональної асиміляції». Воно надало переваги прямому шляху «інтернаціоналізації» всіх мов на основі російської мови. Відбувається постійне зменшення кількості україномовних видань. Ряд періодичних наукових видань змінюють свою мову з української на російську.

Міцний поштовх для здійснення концепції радянського народу дав XXIV з'їзд КПРС (1971 р.) та прийняття нової Конституції (1977 р.).

Таким чином, зазначений період радянської історії в сфері національної політики є епохою суцільної русифікації як УРСР в цілому, так і Донбасу зокрема. Поштовхом для цього стали загальновідомі поняття «злиття націй» та «єдина спільність людей – радянський народ». Реалізація цього процесу була найактивнішою під час перебування М. С. Хрущова на посту першого секретаря КПРС. Джерела доводять, що російська мова дійсно стала домінуючою у всіх сферах радянського українського суспільства.

Третій розділ «Реалізація національної політики радянської влади в Донбасі» складається з чотирьох підрозділів та присвячений висвітленню загальної

характеристики національного складу населення регіону, соціальним та мовним аспектам діяльності радянської влади на території Донбасу в якості найбільш значущих сфер з точки зору національної політики, її висвітлення на сторінках партійної періодики.

Характеризуючи національний склад населення Донбасу, необхідно звернути увагу на найбільш чисельні етноси: українців, росіян, греків, білорусів, євреїв, татар, молдаван, поляків, болгар, вірменів, німців, циган, мордвинів, грузин, литовців. Інші національності склали менше 0,05% від загальної чисельності населення обох областей.

Показовим є те, що переважна більшість представників окремих національностей – наприклад греків та татар – що жили в УРСР, проживали саме на території Донбасу. З точки зору національного аспекту соціального розподілу радянського суспільства в Донбасі згідно даним Всесоюзних переписів чисельну перевагу в суспільних групах мали українці, за ними йшли росіяни, третє місце займали білоруси, четверте зазвичай ділили євреї та татари.

Згідно з опрацьованими даними, можна зробити висновок, що у зазначений період окремі національності регіону – українці, греки, євреї, татари, грузини, литовці, болгары, поляки, – з кожним переписом втрачали свою частку, а росіяни, азербайджанці, німці, чуваші примножували свою кількість та частку у населенні Донбасу. Проте ці показники мали значні зміни тільки щодо українців та росіян: -4,8% та +5,4% відповідно. Така тенденція була наслідком кількох причин: по-перше, у післявоєнні роки до Донбасу приїжджало багато людей на відновлення економіки, особливо з російської території; по-друге, мала місце недостовірність свідчень опитуваних під час переписів населення через глобальну русифікацію. Значна частка росіян згідно переписів населення фактично не належала до цієї національності за етнічним походженням.

Державна політика в Донбасі у повоєнні роки була перш за все спрямована на наповнення робочою силою підприємств для відбудови народного господарства та відновлення чисельності населення регіону шляхом воєнно-адміністративних методів. У 1956-1958 рр. відбувається подальша еволюція державної міграційно-демографічної політики, закріплюється перехід від воєнно-командних до командно-адміністративних методів. Відбувається зміна пріоритетів – від забезпечення постійного зростання чисельності прибулих до їх закріплення на нових місцях.

Принциповим для нашого дослідження є те, що серед основних завдань освітніх закладів усіх рівнів була політика злиття націй, зокрема української з російською. У 1950-х рр. русифікаторська політика набула прихованого характеру, а їх темпи були дещо уповільнені, проте вже з кінця 1950-х рр., а особливо у 1960-х рр. мовна політика уряду, спрямована на денаціоналізацію, знову набирає обертів.

Результатом створення «радянського народу» через «впровадження» в усі сфери життя населення російської мови, як єдиної об'єднуючої, можуть слугувати наступні відсоткові показники: у 1959 р. в Донбасі російську вважали рідною 52% населення, українську – 47%, а вже в 1979 р. ці показники суттєво змінились, становивши відповідно 65% та 34%.

Аналіз мережі шкіл на території Донбасу показує, що у період 1943-1985 рр. тут не було жодної школи з мовою навчання якого б то не було етносу окрім російсько- та українськомовних. Взагалі, школи розподілялися на три типи за лінгвістичною ознакою:

з російською, українською, російською-українською мовами навчання. З другої пол. 1950-х рр. і до кінця 1985 р. більше половини шкіл стали російськомовними, хоча ще двадцять років до того кількість україномовних шкіл була більшою. Різниця співвідношення учнів, які навчалися російською та українською мовами, майже за два десятиліття змінилася на користь російської мови: коли у 1959/60 н. р. російською мовою вчилися майже у 3,5 рази більше школярів, ніж українською, у 1978/79 н. р. їх було в 12,8 разів більше.

На території багатонаціонального Донбасу, не зважаючи на гасло «розквіту всіх соціалістичних за змістом та національних за формою культур», існувало лише дві мови преси – російська та українська. Радянське керівництво підтримувало видавництво преси мовою тих «соціалістичних» народів, у яких були «національні республіки», і тільки на їхній території.

Україномовних газет в Донбасі було не тільки кількісно менше, але й їхні накладі поступались російськомовним. На території регіону виходило шість обласних газет: «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Комсомолец Донбасса» та «Луганская (Ворошиловградская) правда», «Прапор перемоги», «Молодогвардеец». Спільним в усіх цих газет є те, що в них дублювалися передовиці московської «Правди», які були присвячені, на думку партійного керівництва, ключовим на той момент темам: боротьбі з космополітами, річниці возз'єднання України з Росією, соціалістичному змагання міст, підприємств, робочих Донбасу з іншими регіонами СРСР, закликам КПРС до визначних дат тощо. Тематика преси була тенденційною та кон'юнктурною.

Таким чином, ми можемо прийти до висновку, що визначені зміни були, в основному, продиктовані національною політикою радянської влади. Важливим аспектом внутрішньої політики Кремля стало прагнення об'єднати народи Радянського Союзу у нову єдину спільність. Із окремими змінами такий підхід був характерний як для політики І. В. Сталіна, так і для діяльності М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва. Важливим інструментом у цьому стала кампанія з русифікації, яка у великих масштабах торкнулась й території Донбасу. Основним її елементом стала сфера освіти, де послідовне скорочення кількості шкіл з викладанням національною мовою, та збільшення кількості російськомовних навчальних закладів врешті решт призвело до значних результатів. В результаті в повоєнні десятиріччя відсоток представників національних меншин, які називали рідною мовою свою національну, неухильно зменшувався.

Четвертий розділ «Результати та наслідки здійснення національної політики в регіоні радянською владою» складається з трьох підрозділів та розглядає питання теоретичної концепції втілення національної політики радянської влади на території Донбасу та досягнуті результати, у тому числі – щодо конкретних національних меншин.

Радянською національною політикою передбачалася руйнація традиційних «буржуазних» національних відносин. Одним із ключових моментів у цьому утопічному процесі було інтернаціональне та патріотичне виховання. Для соціалістичного, радянського патріотизму характерним було те, що національна гордість у ньому поєднувалася з загальнонаціональною гордістю радянської людини.

Одним із важливих засобів «інтернаціоналізації» суспільства, на думку радянського керівництва, стало формування робітничих колективів із представників

різних національностей. Велику роль у зміцненні «братерської співпраці народів» СРСР займало соціалістичне змагання. Воно активно сприяло зміцненню «дружби народів, їх розквіту та зближенню», передусім у виробничій, економічній сфері. Колективи робітників провідних галузей промисловості Донбасу – шахтарі, металурги, машинобудівники, залізничники – були пов'язані узами змагання зі своїми колегами з інших республік. Із жовтня 1971 р. Донбас став місцем проведення Загальносоюзних зустрічей робітничих династій. Тоді ж на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча виникла нова форма змагання металургів – боротьба за почесне право брати участь у «Плавках дружби».

Ще одним дієвим фактором подальшої інтернаціоналізації складу населення Донбасу, як і всієї держави, були змішані (міжнаціональні) шлюби, кількість яких неухильно зростала. Значення подібних шлюбних зв'язків, за переконанням радянської влади, полягало в тому, що вони фіксували підвищений рівень спілкування соціалістичних націй, активно сприяли стиранню національних розбіжностей навіть в такій традиційно-самобутній сфері, як родинно-побутова.

Розвиток радянської соціалістичної культури також сприяв розквіту і зближенню соціалістичних націй, інтернаціональному і патріотичному вихованню радянських людей, зміцненню радянського соціалістичного ладу. Міста регіону постійно брали участь у проведенні різного роду фестивалів, декад, днів літератури та мистецтва народів СРСР в Україні. Важливе місце в радянській пропаганді посідала візуалізація національної політики за рахунок плакатів, марок, сувенірної продукції тощо.

Відсутність національних шкіл призводила до понівечення національних культур та деформації національної свідомості інших національностей окрім російської. Така ситуація була наслідком не тільки репресій та депортацій народів, а й постійного тиску через ЗМІ та публічних виступів щодо провідної ролі російського робітничого класу майже у всіх сферах життя.

Однією з найбільш поширених форм прояву протестних настроїв були так звані «листи до влади», які були каналом особливої комунікації між народом і владою.

Таким чином основним результатом радянської національної політики стало утворення «донбаського регіоналізму». Донбас принаймні періоду лібералізації за часів М. С. Хрущова можна охарактеризувати як провінційний і русифікований регіон. Цьому є причини: по-перше, відчуття відносної незалежності від центральної влади при одночасній покірності її рішенням; по-друге, очікування націоналістичних заворушень від багатонаціонального і русифікованого Донецького регіону були значно меншими, ніж від Центральної і Західної України. Населенню Східної України імпонувала концепція місцевого децентралізованого врядування. До цього слід додати, що радянська влада власноруч створювала міф про особливу роль Донбасу як місця зосередження пролетаріату – «Всесоюзну кочегарку». Донбас жив між двох центрів – Москвою і Києвом, між двох культур – українською та російською, і не давав привілей жодній, виховуючи у своєму населенні регіональну відособленість, користуючись географічним положенням та багатонаціональним складом.

У **висновках** сформульовані основні результати дослідження, які виносяться на захист.

ВИСНОВКИ

– Дана робота є однією з перших спроб комплексного дослідження національної політики органів радянської влади протягом 1943-1985 рр. Хоча певним аспектам теми присвячено ряд праць американських, японських та вчених діаспори. Історіографічний огляд показав, що ця проблема лише нещодавно стала об'єктом вивчення; проте більш глибоко радянськими та вітчизняними науковцями, у меншій мірі зарубіжними. Джерельна база дослідження, яка представлена комплексом архівних матеріалів, збірників документів і матеріалів, статистичними довідниками, періодичними виданнями та мемуарною літературою є достатньо репрезентативною для висвітлення досліджуваної теми.

– У процесі вивчення здобутків попередників та аналізу джерельної бази ми використовували як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування), так і спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, історико-типологічний) методи наукового дослідження. Орієнтація на принципи історизму, науковості та об'єктивності сприяло виконанню поставлених завдань у повному обсязі.

– Усі резолюції та рішення з'їздів КПРС, конференцій та пленумів ЦК КПРС дублювалися на республіканському рівні, і далі – на місцях. Із цих документів видно, що з перших післявоєнних років і до закінчення доби «застою» національна політика радянської влади не позбулася своєї тенденційності та догматичності. У рішеннях та постановах – повсюдні комуністичні штампи ленінської національної політики, які повторювалися протягом цих десятиліть.

Протягом історії СРСР його нормативно-правова база була покладена в основу розробки законодавства республік. Програма КПРС, прийнята на XXII з'їзді КПРС (17-31 жовтня 1961 р.), є визначальним документом партійних органів, оскільки задавала політико-ідеологічні настрої. Конституція СРСР 1977 р. (Конституція УРСР була прийнята наступного року), Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» 1958 р. (аналогічний Закон був затверджений і Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р.), Постанова Ради міністрів Української РСР «Про заходи з дальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» (2 листопада 1978 р.), – законодавчі і нормативні документи органів радянської влади дають змогу побачити кон'юнктурність у законодавчому процесі. Документи поточного діловодства відображають повсякденну роботу центральних та місцевих органів виконавчої влади. Наприклад, доповідна записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР (23 січня 1960 р.) «Про заходи з поліпшення викладання російської мови у школах Української РСР».

– Хоча у даний період не відбувалося суттєвих змін у курсі національної політики, поява цих ключових документів була етапами втілення національної політики радянської влади. Із кожним наступним документом на практиці урізалися права титульних народів союзних республік, зменшувалася сфера вживання рідної мови.

Проаналізувавши ці документи, можна зробити висновок, що основною метою їх розробки було створення нової людини – представника «радянського народу», який, по-перше, не мав національних ознак, а, по-друге, вважав російську мову рідною. Це підтверджується партійно-радянською пресою. Україномовних газет в Донбасі було не тільки кількісно менше, але і їх наклади значно поступалися російськомовним; іншими

мовами не видавалося. Російськомовних газет видавалося в сім разів більше ніж україномовних, тоді як за статистикою у 1959 р. російською мовою розмовляли 52%, українською – 47%, а у 1979 р. російською – 65%, українською – 34% населення Донбасу. Тематика преси була тенденційною та кон'юнктурною.

У період 1943-1985 рр. політикою були просякнуті усі сфери життя. А отже, національна політика мала своє відображення у плакатах, які оточували радянську людину всюди: на стінах підприємства, де вона працювала, у державних установах, у місцях проведення дозвілля (спортивні майданчики, клуби, палаци культури, кіно та театри), у навчальних закладах, зупинках громадського транспорту, в громадському транспорті, на відпочинку. Поряд із рекомендаціями, вказівками та закликами видавалися також і агітаційні плакати з основними твердженнями національної політики влади, які проголошували «велич російського народу», «братерство народів», «інтернаціоналізм», «радянський патріотизм», створення «радянського народу». Подібні посили мали місце і на поштових марках, нагрудних значках, медалях, листівках, та навіть коробках з під сірників тощо.

Хоча термін «радянський народ» (основоположна догма радянської національної політики) використовуватися для позначення населення СРСР вже в 1920-і рр., до початку 1960-х рр. поняття не несло навантаження ідеологічного кліше. Це сталося в 1961 р. М. С. Хрущов на XXII з'їзді КПРС оголосив: «В СССР сложилась новая историческая общность людей различных национальностей, имеющих общие характерные черты, – советский народ...».

Подальша еволюція терміну та підходу до національної політики відбулися з Постановою XXIV з'їзду КПРС (1971 р.), коли «радянський народ» був проголошений результатом міцної соціально-політичної та ідейної єдності всіх класів і верств, націй і народностей, які населяли територію СРСР. Це показує яким чином заідеологізовані офіційні документи та пропаганда реально впливали на пересічного громадянина.

Схематично можна виділити три періоди еволюції терміну «радянський народ», – як визначальної складової концепції національної політики. Перший період (1943-1961 рр.) – продовження ленінсько-сталінської національної політики, що було зумовлено післявоєнним часом, коли народам, які опинилися під радянською владою необхідно було надати певні привілеї для зменшення післявоєнної депресії та заспокоєння національних еліт. Поряд з цим твердження про «великий російський народ» як об'єднуючу силу народів СРСР почало активно впроваджуватися у повсякденне життя. Цьому періоду характерний поверхневий розвиток національних культур. Другий період (1961-1971 рр.) – впровадження терміну «радянський народ», який почав набувати ознак ідеологізованої громадянської ідентичності. Разом з цим почалися обмежувальні заходи, які торкалися національних культур, системи освіти, мови. Відновлюється русифікація. Третій (1971-1985 рр.) – період тотальної русифікації. Термін «радянський народ» перетворюється на антинаціональну ідентичність.

– Як показало дослідження періоду 1943-1985 рр., кількість населення Донбасу загалом та окремих національностей мала тенденцію на збільшення. У той же час питома вага кожної національності зменшувалася, а росіян Донбасу – збільшувалася. Розподіл представників основних національностей в суспільних групах був наступним: першими за кількістю були українці, другими – росіяни, третіми – білоруси, четверте місце поділяли євреї та татари, значну кількість склали греки та німці. Представництво

основних національностей в партійних організаціях регіону загалом було пропорційним національному складу Донбасу.

Особливістю реалізації національної політики в Донбасі було те, що регіон був суцільно індустріальним. Він був центром всесоюзного міжреспубліканського, а отже міжнаціонального, співробітництва. Основним засобом впровадження концепції «дружби народів» були трудові колективи підприємств: шахтарі, металурги, машинобудівники, залізничники, які були пов'язані змаганням зі своїми колегами з інших республік. Змагання розгорталося як між потужними промисловими центрами, комплексами, районами, так і між колективами окремих підприємств однієї галузі чи підприємств-суміжників, а також між окремими робочими-новаторами різних підприємств. Із жовтня 1971 р. Донбас став місцем проведення Загальносоюзних зустрічей робочих династій. Тоді ж на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча виникла нова форма змагання металургів – боротьба за почесне право брати участь у «Плавках дружби». Із цього можна зробити висновок, що певною мірою Донбас був майданчиком для впровадження нової національної політики.

Усе вищезазначене мало свій відбиток у світогляді пересічних громадян. Ставлення населення Донбасу до національної політики органів радянської влади є неоднозначним. Анкетування показало, що деякі опитані зустрічалися з проявами національної дискримінації (етнічної ксенофобії, нетерпимості, упередженого ставлення, націоналізму, шовінізму тощо) з боку населення чи держави. Поряд із русифікацією та денационалізацією існували національні культурні заходи: фестивалі, ярмарки, гуртки, декади тощо, у яких кожен із опитуваних брав участь. Одночасно з розвитком національних культур, а отже, і мов, як їх складової, завжди існував курс на «зближення націй», який, у першу чергу, асоціювався зі впровадженням у щоденне використання російської мови, як мови міжнаціонального спілкування в Радянському Союзі. У Донбасі цей процес втілювався більш інтенсивно через велику кількість представників різних національностей.

–Можна стверджувати, що наслідки здійснення національної політики радянської влади для кожного з етносів, які проживали в Донбасі, були різними, та мали свої особливості у втіленні. Те, що робила держава для підтримання національних культур було незначним, неінтенсивним, мало місцевий характер. З іншого боку заходи зі створення «радянського народу», русифікації та денационалізації мали загальнореспубліканський рівень, на їхню реалізацію виділялося значно більше коштів для бюджетів усіх рівнів, ефірного часу на радіо, місця на шпальтах газет, в кінематографі тощо.

Можна виділити і тенденційні закономірності для всіх етнічних груп. Провідною була русифікація усього населення регіону. Відсутність шкіл з національною мовою навчання унеможливлювала знайомство з рідною культурою та історичною спадщиною. Єдиним місцем, де люди могли розмовляти рідною мовою, була родина. Та через характерну політичну ситуацію в країні у цілому, та Донбасі зокрема, під час проведення переписів батьки (навіть у тому випадку, якщо жодний з них не був росіянином) записували своїх дітей росіянами. Ішов постійний процес зміни топонімічних назв з історичних національних на історичні комуністичні, що є етноцидом за визначенням ООН. Ті традиції та звичаї народів, які не задовольняли радянську владу, насильно заборонялися та переслідувалися законом. Ксенофобія у радянському суспільстві

неофіційно підтримувалася владою. Національності, представники яких було репресовано під час та після війни, постійно сприймалися через призму зрадників та ворогів народу. Антисемітизм набув нової сили. Ліквідація церков усіх конфесій, окрім РПЦ, призвела до втрати зв'язків національних меншин зі своєю історичною спадщиною. Усе це супроводжувалося активною кампанією в радянських засобах масової інформації, спрямованою на виправдання державної політики та формування нової спільності – «радянського народу».

Насамперед, саме сформована загальноосвітня система заклала основу для масштабної денационалізації молоді Донбасу. Школа, що слугувала інтересам держави, позбавляла учнів та студентів можливості усвідомлення себе частиною окремої української нації, заважала виховуватися в дусі українського патріотизму, а не радянського комунізму. Це також стосується і представників інших національностей Донбасу. У період 1943-1985 рр. радянська влада послідовно здійснювала процес створення єдиного «радянського народу» на теренах СРСР шляхом русифікації не тільки усіх ступенів освіти, але й усіх сфер життєдіяльності людей, що мало значні результати. Добровільність вибору мови навчання при командно-адміністративних методах управління країною збільшувала ефект за ширмою демократії. Оскільки СРСР прагнув уніфікувати систему міжреспубліканського спілкування через впровадження російської мови, процес русифікації на території Української РСР здійснювався більш інтенсивно, ніж у інших союзних республіках, і мав свої особливі риси. У Донбасі постійно йшов процес збільшення російськомовних шкіл та зменшення україномовних. Протягом 1960-х рр. відбулося різке зменшення україномовних шкіл та істотне збільшення кількості учнів, які навчалися російською. Це було пов'язано з новою хвилею створення «радянського народу». Російська мова домінувала не тільки під час навчання, але й роботи, дозвілля та навіть у побуті тих сімей, які колись були україномовними у вигляді «суржику».

Результати цієї політики торкнулися більшою мірою міста, ніж села через те, що у селах здебільшого компактно проживали представники певних етносів, а до міст стягувалися робітники з усіх куточків СРСР. Через те, що у містах проживали представники різних національностей політика уніфікації через русифікацію давала відчутних результатів. Оскільки Донбас традиційно був урбанізованим регіоном, результати національної політики органів державної влади у містах є репрезентативним прикладом реалізації національної політики в Донецькій та Луганській обл.

–Вищевказані висновки дозволяють сформулювати наступні практичні та наукові рекомендації. По-перше, законодавчим, виконавчим органам України (Донецької та Луганської обл. зокрема) врахувати досвід радянських державних практик у національній сфері з метою розробки найбільш ефективних національних політик у сучасних умовах. По-друге, продовжити вивчення історії реалізації національної політики радянською владою протягом 1943-1985 рр., оскільки проведене автором дослідження є лише одним з перших кроків у вітчизняній історіографії на шляху всебічного вивчення зазначеної проблеми. По-третє, результати дослідження доцільно використати при підготовці узагальнюючих праць, підручників і навчальних посібників з історії Донбасу й України.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Баликін І. І. Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія. політологія. – Маріуполь. – 2013. – Вип. 7-8. – С. 14-22.
2. Баликін І. І. Висвітлення національної політики радянської влади на сторінках партійно-радянської преси Донбасу (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Вісник Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – Луганськ. – 2013. – № 16, Ч. 2. – С. 12-17.
3. Баликін І. І. Національна політика радянської влади у мовному середовищі Донбасу (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк. – 2013. – № 3 (53). – С. 241-251.
4. Баликін І. І. Національний склад і соціальна структура населення Донбасу за основними національностями за переписами 1959, 1970 та 1979 рр. / І. І. Баликін // Музейний вісник. – Запоріжжя. – 2013. – № 13/2. – С. 7-13.
5. Баликін І. І. Національна політика радянської влади у системі шкільної освіти 1943-1982 рр. (на матеріалах Донецької області) / І. І. Баликін // Схід. – Донецьк. – 2014. – № 1 (127). – С. 113-119.
6. Баликін І. І. Національний склад репресованих у Донбасі у 1941-1982 рр. / І. І. Баликін // Схід. – Донецьк. – 2014. – № 2 (128). – С. 65-68.
7. Баликін І. І. Розуміння втілення національної політики радянською владою в Донбасі (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Грані історії. – Горлівка. – 2014. – Вип. 7. – С. 66-78.
8. Баликін І. І. Результати здійснення радянської національної політики в Донбасі (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Культура народів Причорномор'я. – Сімферополь. – 2014. – № 272. – С. 105-110.
9. Баликін І. І. Національна політика у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії України (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Історичний архів. – Миколаїв. – 2014. – Вип. 13. – С. 10-14.
10. Balykin I. Ethnical composition of Donbass (1943-1982 years) / I. Balykin // Nauka i studia. Historyczne nauki. – Przemysl. – 2014. – № 17 (127). – P. 68-75.

АНОТАЦІЇ

Баликін І. І. Національна політика органів радянської влади в Донбасі (1943-1982 рр.) Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню теоретичних засад та практичних аспектів виконання національної політики радянської влади на території Донбасу протягом 1943-1982 рр. – від звільнення регіону від нацистської окупації до закінчення епохи застою та початком «перебудови».

На основі залучення великої кількості історіографічних матеріалів та широкої джерельної бази у роботі з'ясовано основні закономірності та регіональні особливості державної діяльності СРСР в сфері національних відносин на Сході України. Здійснено аналіз основних етапів еволюції національної політики, яка була

підпорядкована головній меті – створенню нового «радянського народу» та вихованню радянсько-соціалістичного патріотизму. Доведено, що процес виконання цього завдання супроводжувався активною політикою русифікації, яка торкнулась всіх сфер життя людини – від освіти до родинних відносин. У підтвердження цих висновків у роботі проаналізовано основні зміни демографічних, етнонаціональних та мовних характеристик населення Донбасу в зазначений період. Досліджено вплив основних загальнорадянських процесів на практичні сфери національного життя в регіоні. Окреслено причини появи в цьому індустріальному краї специфічного «регіонального патріотизму».

Отримані висновки та підготовлені на їх основі рекомендації можуть бути використані в рамках реформування регіональної політики України.

Ключові слова: Україна, Донбас, національна політика, мовна політика, русифікація, «радянський» народ, демографічні зміни, етнічна структура, представники етносів, регіональний патріотизм.

Балыкин И. И. Национальная политика органов советской власти в Донбассе (1943-1982 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена комплексному исследованию теоретических основ и практических аспектов осуществления национальной политики советской власти на территории Донбасса в течение 1943-1982 гг. – от освобождения региона от нацистской оккупации до завершения эпохи застоя и началом «перестройки».

На основе привлечения большого количества историографических материалов и широкой источниковой базы в работе выявлены основные закономерности и региональные особенности государственной деятельности СССР в сфере национальных отношений на Востоке Украины. Осуществлен анализ основных этапов эволюции национальной политики, которые были выделены на основе персональных критериев руководства страны – то есть последовательно рассмотрены периоды позднего сталинизма, «оттепели» Н. С. Хрущева и «застоя» Л. И. Брежнева. В результате было выявлено, что, не смотря на отдельные отличия в форме и практических аспектах выполнения, сама сущность советской национальной политики на протяжении всего рассматриваемого периода была подчинена одной главной цели – созданию нового «советского народа» и воспитанию советско-социалистического патриотизма. Доказано, что процесс выполнения этой задачи сопровождался активной политикой русификации, направленной на укрепление межрегиональных и межреспубликанских связей в СССР на основе признания государствообразующей главенствующей роли русской нации, ее культуры и достижений. Она коснулась всех сфер жизни человека - от образования до семейных отношений. В подтверждение этих выводов в работе проанализированы основные изменения демографических, этнонациональных и языковых характеристик населения Донбасса в указанный период. Исследовано влияние основных общесоветских процессов – борьба с космополитизмом, искусственные миграционные процессы, политические репрессии и антисемитизм – на практические

сферы национальной жизни в регионе. Рассмотрена роль агитационных материалов и государственной пропаганды в достижении поставленной руководством цели в сфере межнациональных отношений. Проанализирована специфика влияния советской национальной политики на отдельные национальные меньшинства Донбасса – греков, татар, немцев, поляков и т.д. Определены причины появления в этом индустриальном крае специфического «регионального патриотизма».

Полученные выводы и подготовленные на их основе рекомендации могут быть использованы в рамках реформирования региональной политики Украины.

Ключевые слова: Украина, Донбасс, национальная политика, языковая политика, русификация, «советский народ», демографические изменения, этническая структура, национальные меньшинства, региональный патриотизм.

Balykin I. I. Soviet National Policy in the Donbas Region (1943-1982) – Manuscript.

The thesis for a Candidate's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. -Kyiv, 2015.

The thesis is devoted to the complex study of theoretical principles and practical aspects of the implementation of the Soviet national policy in the Donbas region during 1943-1982 period – from liberation from the Nazi occupation until the end of the stagnation period and the beginning of “perestroika”.

On the basis of involvement of a large number of historiographical materials and wide circle of sources both basic principles/regularities and regional features of the state activities in the field of ethnic relations in Eastern Ukraine were found. The analysis of the main stages of the evolution of national policy, which was subordinated to the main goal – creation of the new “Soviet nation” and education of Soviet-Socialist patriotism – was held. The process of the implementation of such task was accompanied by an active policy of Russification, which affected all spheres of life – from education to family relations. In confirmation to these findings the analysis of the main demographic changes, ethnic and linguistic characteristics of Donbas population during this period was organized. The influence of the main Soviet national-wide process on the practical sphere of national life in the region was researched. The causes of creation of specific “regional patriotism” in this industrial land were outlined.

Results, received in this thesis as well as recommendations, that were prepared on their basis, can be used in the process of reformation of Ukrainian regional policy.

Keywords: Ukraine, Donbas, national policy, language policy, Russification, “Soviet Nation”, demographic changes, ethnic structure, national minorities, regional patriotism.